

Шаповал О. В.,
аспірант кафедри правосуддя
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ЯК ЗАСІБ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ЕКОНОМІЧНІ ЗЛОЧИНИ

На підставі результатів аналізу джерел з кримінального права та процесу, криміналістики, кримінології, судової експертизи, у статті розглянуто проблемні аспекти призначення й проведення такого виду експертних досліджень, як техніко-криміналістичних досліджень документів. Наголошується на значенні цих досліджень для доказування у кримінальних провадженнях про економічні злочини, досліджуються проблемні питання визнання результатів цих досліджень доказами у кримінальному провадженні.

Ключові слова: документи, економічні злочини, доказування, розслідування.

На основани результатів аналізу источников по уголовному праву и процессу, криминалистике, криминологии, судебной экспертизе, в статье рассмотрены проблемные аспекты назначения и проведения такого вида экспертных исследований, как технико-криминалистические исследования документов. Отмечается значение этих исследований для доказывания в уголовных производствах об экономических преступлениях, исследуются проблемные аспекты признания результатов этих исследований в качестве доказательств в уголовном производстве.

Ключевые слова: документы, экономические преступления, доказывание, расследование.

Застосування правоохоронними, правозахисними й судовими органами під час здійснення ними своїх професійних обов'язків відповідних сучасних досягнень науки й техніки є запорукою успішного вирішення завдань кримінального провадження. Пристосування даних природних, технічних та гуманітарних наук до потреб кримінального судочинства здійснюються через положення криміналістичної науки,

яка озброює слідчого, оперативного працівника, прокурора, суддю, а нині у вітчизняному кримінальному процесі, що набуває ознак змагальності, й захисника та слідчого суддю ефективними засобами й методами встановлення обставин вчиненого діяння, а отже, й доказування.

Криміналістика по праву вважається наукою, яка виконує забезпечувальну функцію у кримінальному провадженні, є «праксеологією кримінального процесу»

[1, с. 191]. Процесуальні норми, якими закріплено лише правову процедуру, формально визначено окремі процесуальні дії, часові та просторові межі кримінального провадження, ефективно реалізуються здебільшого завдяки використанню криміналістичних прийомів та засобів відповідно до слідчої ситуації досудового розслідування. Відтак, криміналістика дійсно «забезпечує» практичну діяльність, надаючи слідчому, оперативному працівнику, прокурору та іншим учасникам кримінального судочинства арсенал засобів, прийомів, методів провадження досудового розслідування, наповнюючи таким чином визначену кримінальним процесуальним законом процесуальну форму дієвим та ефективним змістом.

На жаль, на сьогодні є всі підстави констатувати, що економіка є чи не головним плацдармом, на якому розгортаються кримінальні баталії в Україні. Злочинність у цій сфері досягла такого якісного рівня, що стала визначати характер і напрямки реалізації реформ не тільки у цій сфері, але й в системі державного будівництва, правоохоронної діяльності та інших. Серед негативних явищ у сфері державної економіки, що гальмують процес реформування суспільства, варто відзначити саме зростання тіньової економіки та поширення економічної злочинності. Економіка стає підвладна кримінальним проявам під впливом недоліків у системі її регулювання [2, с. 10]. Розслідування економічних злочинів по праву вважається чи не найскладнішим сектором боротьби зі злочинністю, що потребує значних не лише процесуальних, матеріально-технічних, часових, але й людських та інших ресурсів.

Під час розслідування економічних злочинів у слідчого, прокурора часто виникає потреба у застосуванні спеціальних знань для вирішення певного питання у кримінальному провадженні. Найпростішою та найбільш поширеною у практичній діяльності розслідування економічних злочинів формою застосування спеціальних знань є непроцесуальна, у вигляді консультацій

зі спеціалістами (в банківській сфері, економістами, бухгалтерами, податківцями, криміналістами-документознавцями тощо), предметом яких, як правило, є: а) з'ясування виду реквізитів і ступеня належності того чи іншого документа до фінансово-господарської операції; б) механізм руху документів і фіксація їх у банківських установах; в) порядок збереження документів і умови їх отримання; г) можливість використання технічних засобів для одержання чи виготовлення документів тощо.

Разом з тим, така форма застосування спеціальних знань не має своїм результатом отримання доказів у кримінальному провадженні, процесуальний статус спеціаліста, передбачений чинним Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України (ст. 71, 72)) [3] не забезпечує в повній мірі гарантій отримання фактичних даних, що можуть мати процесуальне значення доказів у кримінальному провадженні.

Доказами можуть бути лише результати використання спеціальних знань у процесуальній формі. Суб'єктом, що володіє такими знаннями, є експерт, який проводить судову експертизу за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання (ч. 1 ст. 242 КПК України). Такі результати застосування спеціальних знань оформлюються у вигляді процесуального документу – висновку експерта, який є одним із передбачених діючим кримінальним процесуальним законом видів доказів у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 84 КПК України) [3].

Найчастіше в ході розслідування економічних злочинів слідчий, прокурор потребують залучення експертів для з'ясування мети і предмету діяльності підприємства (передбачені в установчих документах і фактичні); виду діяльності, що здійснює підприємство, чи передбачена вона його установчими документами; якими основними й оборотними

засобами володіє підприємство, джерела їх придбання, а також джерела фінансування його діяльності, наявність на підприємстві працівників (персоналу) для виконання передбачених установчими документами видів діяльності; джерел формування фінансових ресурсів підприємства; дотримання правил нарахування і термінів сплати податків й інших обов'язкових платежів; дотримання визначених законодавством правил фінансування й кредитування; платоспроможності підприємства (здатності виконувати зобов'язання перед постачальниками, кредиторами, державою, трудовим колективом і власниками підприємства); дотримання законодавства про зовнішньоекономічну діяльність; чи за призначенням використовувались кредитні кошти та інші завдання. Для встановлення цих та інших необхідних обставин кримінального провадження проводять експертизи: судово-бухгалтерську, судово-економічну експертизи та судову фінансово-кредитну фінансово-економічну експертизи, техніко-криміналістичне дослідження документів, судово-почеркознавчу експертизу, комп'ютерно-технічну, судово-товарознавчу, дактилоскопічну, судово-психіатричну та інші види експертиз.

Техніко-криміналістичне дослідження документів, що відноситься до традиційних криміналістичних експертиз [4, с. 403], є одним з основних видів діяльності в експертно-криміналістичних установах. За даними досліджень, техніко-криміналістична експертиза документів становить 40–60% від загальної кількості експертиз, що виконуються щорічно, а кількість цих досліджень, що проводяться у кримінальних провадженнях щодо економічних злочинів досягає 75% (наведені дані проаналізовано нами на підставі проведених експертиз за 2010–2014 рр.).

Крім виявлення випадків підробки документів, тобто встановлення фактів і способів внесення змін до документів (підчистка, травлення, дописка, переклеювання фотокарток, літер тощо) та виявлення їх первинного змісту,

техніко-криміналістичне дослідження документів проводиться з метою: 1) відновлення залитих, закреслених і спалених документів; 2) встановлення виду та ідентифікація приладів письма за штрихами; 3) виявлення ознак технічної підробки підписів; 4) встановлення черговості виконання рукописного тексту й відтиснень печаток і штампів; 5) перевірки справжності печаток і штампів, відтиснення яких відображаються на документі, що досліджується; 6) визначення системи, виду і конкретного поліграфічного засобу, що застосовувались при виготовленні документа; 7) визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються; 8) встановлення цілого за частинами документа; 9) встановлення документа, виготовленого шляхом монтажу із застосуванням копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки тощо.

Аналіз слідчої й судової практики показує, що результати техніко-криміналістичного дослідження документів можуть бути змістом доказів у кримінальному провадженні, якими доводяться механізм вчинення злочину, окремі обставини злочину, вид та розмір матеріальної шкоди, завданої незаконними діями, а також в окремих випадках встановлюється особистість злочинця. Факти, що встановлюються в процесі проведення техніко-криміналістичного дослідження документів, можуть стосуватися інших обставин, що безпосередньо не розкривають механізм вчинення злочину, однак мають значення для з'ясування події злочину.

Результати, отримані після проведення техніко-криміналістичного дослідження документів, нерідко використовуються слідчим або експертом-бухгалтером як вихідні дані при визначенні розмірів матеріального збитку, завданого злочинцем.

Разом з тим, не зважаючи на те, що з технічного погляду дослідження документів належить до найскладніших експертних завдань, а також довготри-

валість досліджень, необхідність залучення значних матеріально-технічних, людських та інших ресурсів для проведення техніко-криміналістичних експертиз документів, результати системного дослідження матеріалів слідчо-судової практики вказують на те, що в окремих випадках висновки експерта з проведених техніко-криміналістичних досліджень документів у кримінальних провадженнях про економічні злочини не визнаються судами кримінальними процесуальними доказами. Річ у тім, що, із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України 2012 року, процесуальна дія щодо ініціювання проведення відповідного виду експертиз, набула деякої трансформації, що негативно відображається на правозастосовчій діяльності як правоохоронних, так і правоохоронних органів.

Так, за КПК України 1960 р. єдиним способом ініціювання проведення експертизи у кримінальній справі було призначення експертизи слідчим, що передбачалося ч. 2 ст. 196 КПК 1960 р. «Порядок призначення експертизи». Юридичною підставою для проведення експертизи була виключно вмотивована постанова слідчого про призначення експертизи [5].

Чинний КПК України 2012 року передбачає інших порядок, називаючи його «залучення експерта» (ст. 243 «Порядок залучення експерта», ст. 244 «Розгляд слідчим суддею клопотання про залучення експерта» та ін.). У ч. 1 ст. 242 КПК наголошується, що експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду.

Отже, можна зробити висновок, що експертиза проводиться за «призначенням», «зверненням», «залученням» та «дорученням». На наш погляд, виходячи із засади змагальності сторін у кримінальному провадженні (ст. 22 КПК України), як сторона обвинувачення, так і сторона захисту, а також слідчий суддя та суд повинні залучати експерта для проведення експертизи. При цьому

юридичною підставою є відповідні процесуальні документи – постанови слідчого, прокурора, ухвали слідчого судді або суду та договір про надання послуг між представником сторони захисту та експертною установою (експертом).

На підтвердження такої точки зору виступають й упорядники науково-практичного видання «Процесуальні документи у кримінальному провадженні: Зразки. Роз'яснення» [6], які представили у збірнику серед процесуальних документів слідчого – зразок постанови про залучення експерта.

На наш погляд, залучення експерта є процесуальною дією, що має виключно організаційний характер та не є слідчою (розшуковою) дією. Процесуальною дією, що має пошуково-розшукову та посвідчувальну сутність, є засобом отримання нових доказів у кримінальному провадженні та перевірки раніше отриманих доказів, а отже відповідає сутнісним ознакам слідчих (розшукових) дій, є безпосереднє проведення експертизи.

Оцінка судом наданого стороною кримінального провадження, або безпосередньо суду висновку експерта як належного доказу, як правило, не становить суттєвих складнощів, оскільки у ст. 85 КПК України прямо зазначено, що належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів [3].

Оцінка висновку експерта на предмет допустимості у практичній правозастосовчій діяльності є більш складною та дискусійною. Насамперед мова йде про випадки відсутності у матеріалах кримінального провадження документів – юридичних підстав проведення експертизи, з чого ставиться під сумнів законність її проведення. Ще одним проблемним питанням є порядок отримання стороною кримінального провадження

документів – предметів експертного техніко-криміналістичного дослідження. У кримінальних провадженнях про економічні злочини часто такі документи отримуються стороною обвинувачення в ході проведення обшуків (у понад 50% вивчених нами матеріалах кримінальних проваджень про економічні злочини), слідчих оглядів, тимчасового доступу до документів тощо. В подальшому на стадії досудового розслідування кримінального провадження або на судових стадіях стороною захисту доводиться незаконність проведення таких дій (обшуку, тимчасового доступу тощо) й подається клопотання про визнання результатів цих дій недопустимими доказами. В результаті цього, за «правилом про плоди отруєного дерева» [7, с. 58, 217–219], що є одним із випадків недопустимості доказів, отриманих з використанням інших недопустимих доказів, сторона захисту також подає або заявляє клопотання про визнання висновків техніко-криміналістичної експертизи документів недопустимими доказами.

Проте, на наш погляд, найскладнішим етапом є оцінка висновків техніко-криміналістичної експертизи документів достовірним доказом. Як слушно зазначається на сторінках наукової літератури, саме вирішення питання про достовірність або недостовірність отриманих у кримінальному провадженні даних являє собою найбільш складну і значну за обсягом частину процесу доказування [8, с. 88], а також, безсумнівно, відноситься до числа найважливіших проблем практичної юриспруденції.

Категорія «достовірність доказу» у кримінальному процесі є суб'єктивною, про що справедливо зазначається в наукових джерелах [9, с. 47; 10, с. 25]. «Достовірність є станом нашої впевненості, вивіданої із сукупності представлених і зібраних в суді доказів. Це є та висока ступінь ймовірності, при якій благорозумна людина вважає за можливе діяти, являє собою сукупність підстав, збіг ймовірностей, що впливають із представле-

них доказів, що виключають протилежне припущення про те, що минула досліджувана подія має місце в дійсності, є висновком про те, що ніяке інше припущення, окрім висунутого, не є сумісним із обставинами справи» [11, с. 28].

У зв'язку з тим, що, як правило, суб'єкти оцінки доказів не є одночасно суб'єктами – носіями спеціальних знань, що використовувалися під час проведення техніко-криміналістичних досліджень документа, сторони кримінального провадження, як правило, з метою формування у суду висновків про недостовірність наданих висновків експерта, вказують на невеликий стаж роботи експерта на посаді, на терміни, що пройшли з моменту підтвердження експертом кваліфікації стосовно певного виду досліджень, на інші причини можливої необ'єктивності експерта, що можуть призвести до надання ним недостовірного висновку. У такому випадку, як правило, висувається клопотання та (або) приймається рішення про проведення повторної експертизи. На жаль, повторні, додаткові та деякі інші види експертиз, проведення яких широко застосовується у практиці, наразі чинним КПК України не регламентовані.

Отже, з метою підвищення ефективності розслідування економічних злочинів, доказування обставин їх вчинення, а в підсумку вирішення завдань, зазначених у ст. 2 КПК України, враховуючи те, що у вивчених нами 450 кримінальних провадженнях про економічні злочини було призначено й проведено понад 1000 судових експертиз, необхідно привести чинне кримінальне процесуальне законодавство, що регулює правові й організаційні питання судово-експертної діяльності в межах кримінального провадження, у відповідність до положень КПК України 2012 року. Подальших наукових розробок потребує також встановлення сутності таких процесуальних дій, як залучення експерта, отримання зразків для експертних досліджень та проведення експертизи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням: організаційно-правові та криміналістичні основи: наук. – практ. посіб. / ред. кол.: І. М. Козьяков, В. Т. Маляренко, Г. П. Серета та ін. – Київ: Національна академія прокуратури України, 2014. – 750 с.
2. Розслідування економічних злочинів: навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. та доп. / М. А. Погорецький, О. О. Вакулик, Д. Б. Сергєєва; за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: ВД «Дакор», 2015. – 184 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013 р. – № 9–10. – Ст. 474.
4. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. проф. Р. С. Белкина. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М), 2008. – 990 с.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон від 28.12.1960 р. // Відомості Верховної Ради. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
6. Процесуальні документи у кримінальному провадженні. Зразки. Роз'яснення: наук. – практ. посібник / колектив авторів; за заг. ред. М. А. Погорецького, О. П. Кучинської. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 560 с.
7. *Золотых В. В.* Проверка допустимости доказательств в уголовном процессе / В. В. Золотых. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. – 288 с.
8. *Костенко Р. В.* Оценка уголовно-процессуальных доказательств: монография / Р. В. Костенко. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 152 с.
9. *Карнеева Л. М.* Доказательства в советском уголовном процессе: учеб. пособие / Л. М. Карнеева. – Волгоград, 1988. – 68 с.
10. *Погорецький М. А.* Імовірність і вірогідність у кримінально-процесуальному пізнанні на досудовому слідстві / М. А. Погорецький // Держава та регіони. Сер. Право. – Запоріжжя, 2003. – № 2. – С. 25–31.
11. Юридические основания достоверности доказательств / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2011. – 216 с.

Shapoval O. Technical-forensic investigation of documents as means of proving in criminal proceedings on economic crimes.

Based on analysis of sources of criminal law and procedure, criminalistics, criminology, forensic analysis, the article deals with problematic aspects appointment and carrying out this type of expert studies as technical and forensic research documents. It is stressed the importance of research to proof in criminal proceedings for economic crimes investigated problematic issues of recognition of research evidence in criminal proceedings.

During the investigation of economic crimes prosecutor often need to use specialized knowledge to solve a specific issue in the criminal proceedings. The simplest and most common in practice of investigation of economic crimes form the use of special knowledge is non-procedural, in the form of consultations with specialists (in the banking sector, economists, accountants, tax officers, criminologists, etc.). However, this form of use of special knowledge has resulted in obtaining evidence in criminal proceedings, procedural status of specialist, according to current Criminal Procedure Code of Ukraine (Articles 71, 72) does not provide a fully guarantee receipt of evidence that may be mentioned procedural evidence in criminal proceedings.

Evidence can only be results of specialized knowledge in legal form. The subject, which has such knowledge, is an expert who conducts forensic examination at the request of parties to criminal proceedings or on behalf of the investigating judge or the court to determine if the circumstances relevant to the criminal proceedings, requires special knowledge. These results of specialized knowledge issued in the form of procedural documents – the expert who is one provided by applicable criminal law proceedings types of evidence in criminal proceedings.

Keywords: *documents, economic crimes, proof, investigation.*

Стаття надійшла до редакції журналу 23.08.2015 р.